

*Акынбекова А.У.***ЧАГАТАЙ ЖАЗУУСУНУН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ
(Молдо Нияздын кол жазмаларынын негизинде)***Акынбекова А.У.***ОСОБЕННОСТИ ЧАГАТАЙСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ
(на основе рукописи Молдо Нияза)***A.U. Akynbekova***FEATURES OF CHAGATAI WRITING
(based on the manuscript of Moldo Niyaz)**

УДК: 81/80. ББК: 81, А 44

Бул макалада Орто Азиянын көпчүлүк башка түрк элдериндей эле революцияга чейинки кыргыз жазуучуларынын иш кагаздарында, каттарында, кол жазмаларында колдонгон чагатай жазуусунун өзгөчөлүктөрү XIX-XX кылымдардагы жазгыч акындардын белгилүү өкүлү Молдо Нияздын кол жазмаларынын мисалында иликтөөгө алынды. Натыйжада, чагатай жазуусу менен жазылган кол жазманы окууда келтирилген бир топ кыйынчылыктар белгиленди. Жыйынтыгында кол жазманы окууда канчалык кыйынчылыктар келтирилсе да, жана кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүгүн билдире албаган кемчиликтери болгону менен, чагатай жазуусу улуу инсандарыбыздын улуу мурастарынын жаралышына, азыркы күндөгү тилибиздин, адабиятыбыздын, маданиятыбыздын, тарыхыбыздын алгачкы булактарынын пайда болушуна, коомдук маданиятыбыздын өсүшүнө белгилүү рол ойногондугу анык деген корутундулар чыгарылды. Бул маселеге карата окумуштуулардын ар түрдүү ой пикирлери, сын көз караштары да эске алынды.

Ключевые слова: чагатай тили, алфавит, табыш, орфография, кол жазма, фонетика.

В данной статье исследованы особенности чагатайской письменности, применяемые как и в большинстве тюркских народах Средней Азии, в деловых бумагах, письмах, рукописях дореволюционного периода, на примерах рукописи известного представителя пишущих акынов XIX-XX вв. Молдо Нияза. В итоге отмечены некоторые трудности при чтении рукописи, написанной на чагатайском языке. Таким образом, сделаны заключения о том, что несмотря на трудности при чтении рукописи и недостатки, которые не могут раскрыть фонетические особенности кыргызского языка, чагатайский язык сыграл значительную роль в развитии культуры общества, появлению первоисточников нашей истории, культуры, литературы и языка нашего времени, возрождению великого наследия ве-

ликих личностей. По отношению к данному вопросу были взяты к сведению разные мнения и критические взгляды ученых.

Ключевые слова: чагатайский язык, алфавит, винительный, орфография, рукопись, фонетика.

This article were noted investigates the features of Chagatai writing, used as in most Turkic peoples of Central Asia, in business papers, letters, manuscripts of the pre-revolutionary period, on the examples of the manuscript of the famous representative of the writing akyns of moldo niyaz XIX-XX century. As a result, was written some difficulties at reading the manuscript of Chagatai language. Thus, it is concluded that despite the difficulties in reading the manuscript and shortcomings that can not reveal the phonetic features of the Kyrgyz language, Chagatai language has played a significant role in the development of culture, the emergence of the primary sources of our history, culture, literature and language of our time, the revival of the great heritage of great personalities. In relation to this question, were taken different opinions and critical views of scientists.

Key words: Chagatai language, alphabet, the determination of the case, spelling, manuscript, phonetics.

Тарыхта чагатай жазуусу Чынгызхандын экинчи баласы Чагатай бийликке келгенден баштап түрк тилдеринин талабына ылайыкташтырылып, олуттуу реформалар жүргүзүлгөндөн кийинки жазуу түрү. Ал мезгилдерде түрк элдери түзгөн бул тамгалар монгол империясынын расмий каганаттык жазуусу иретинде кабылдангандан кийин, алардын бийлик башкаруу иштеринде да, маданиятын өркүндөтүүдө да маңыздуу иш аткарган. Ошондон баштап бул жазуу жалпы түрк тилдүү элдеринин маданиятынын калыптанышына, өсүп-өнүгүшүнө чоң салымын кошкон. Мындай көрүнүш, айрыкча, революцияга чейинки кыргыз

жазуучуларынын иш кагаздарында, каттарында, кол жазмаларында да колдонгондугу XIX кылымдагы кыргыздардын тилин изилдеген бир катар тилчи-окумуштуулардын эмгектеринде белгиленген. Алсак, К.К. Юдахин: “Октябрь революциясына чейин сабаттуу кыргыздар (алар аз болушкан) кыргыз тилине өтө начар ылайыкташтырылган алфавитин колдонушкан жана чагатай тили деп жазылган адабий тилдин үлгүлөрүн туурап жазышкан”, - дейт [6, 6-б.]. Ал эми 1968-жылы кыргыздардын официалдуу иш кагаздарынын тилин иликтеген В.М. Плоских менен С.К. Кудайбергенов революцияга чейин кыргыздар Орто Азиянын көпчүлүк башка түрк элдериндей эле өздөрүнүн анча көп эмес иш кагаздарына жана санжыраларына араб алфавитин колдонуп, эски өзбек (чагатай) деп аталган тилде жазышкан деген пикирин айтышат [5, 75-б.]. Мына ошол революцияга чейинки кыргыз жазуучулары, алардын арасында Молдо Нияз дагы колдонгон араб алфавитинин составында 28 тамга болгон. Ал тамгалар жалаң гана үнсүз тыбыштардын белгисин билдирген: ب (ба), ت (та), ث (са), ج (жим), ح (ха), خ (хо), د (дал), ذ (зал), ر (ро), ز (за), س (син), ش (шин), ص (сод), ض (зод), ط (то), ظ (зо), ع (айн), غ (гойн), ف (фа), ق (коф), ك (каф), ل (лам), م (мин), ن (нун), و (вов), ه (хе), لا (ламалиф), ي (я). Булар араб жана фарс тилдерине ылайыктуу болгондуктан, түрк тилинин үнсүз тыбыштарын толук камсыз кыла алган эмес. Ошондуктан жалпы эле түрк элдери Октябрь революциясына чейин эле араб тамгаларынын кээ бирлерине кошумча чекиттерди коюу менен төрт (گ (г), ه (н), پ (п), چ (ч), و (в)) тамганы кошуп, араб алфавитиндеги тамгалардын санын 32 ге жеткиришкен [2.1996.6.]. Алардын айрымдары бир тамга менен белгиленсе, айрымдары бир нече тамга менен белгиленген. Мисалы, бир эле [з] төрт (ذ (зал), ز (за), ظ (зо), ض (зод)) тамга менен белгиленсе, [с] үч (س (син), ث (са), ص (сод)), [т] эки (ت (та), ط (то)) тамга, [х] үч (خ (хо), ح (ха), ه (хе)), [к] эки тамга (ك (каф), ق (коф)). Булар араб тилинин фонетикалык өзгөчөлүктөрүнө ылайыкталып түзүлгөндүктөн, ар би-

ри ар башка айтылып, сөздөрдүн маанисин өзгөртүү касиетине да ээ болгон. Мисалы: (ذ (зал) – ذاکر (закир); ز (за) – پیاز (пияз); ظ (зо) – ظریف (зориф); ض (зод) – فرض (фарз); س (син) – سیز (сиз); ث (са) – ثنا (сана); ص (сод) – صدا (сода); ت (та) – تورنا (турна); ط (то) – طیب (тобиб); خ (хо) – خیر (хоир); ح (ха) – حکیم (хаким); ه (хе) – گناه (гунах); ك (каф) – اویقو (уйку); ق (коф) – ناک (нак).

Ал эми үндүүлөр болгону үч тамга менен белгиленген: алиф ¹ (а), йа ي (и), вау و (у). Бул болсо көп үндүү тыбыштары бар түрк тилин толук камсыз кыла алган эмес. Натыйжада, араб тилинин үндүүөр системасындагы мындай кемчилик тарыхта далай чатак жараткан. Кийин үнсүз тамгалардын үстүнө, астына сызыкча, үтүр, кош сызык, кош үтүр коюлуп, араб тилиндеги үч үндүү түрк тилдериндеги ¹ [а, ә, е], ی [ы, и], و [у, ү] 8, 9 үндүүгө туура келген [2.1996.6.]. Тактап айтканда, фатха (◌ ◌) белгиси үнсүз тамгалардын үстүнө коюлуп, [а] тыбышын билдирсе, касра (◌ ◌) тамганын астында келип [и] тыбышын билдирген. Дамма (◌ ◌) белгиси үнсүз тамганын үстүндө келип [у] тыбышын билдирген. Алар жанаша турган үнсүздөргө карап өзгөрүлгөн, бирок өзгөрүлгөн варианты өзүнчө тамга менен белгиленген эмес. Маселен, фатха белги (◌ ◌) айрым үнсүздөр менен келгенде жоон окулуп, [а] тыбышын билдирсе, жумшак үнсүздөр менен келгенде ичке [е, ә] -ни билдирген. Касра (◌ ◌) тамганын астында келип, жоон үндүү катары [ы], ичке үндүү катары [и] болуп окулат. Дамма (◌ ◌) белгиси үнсүз тамганын үстүндө келип жоон үндүү катары [у], ичке үндүү катары [ү] болуп окулат. Бирок араб жазуусундагы үндүүлөрдү жана айрым татаал үнсүздөрдү билдирүүчү жогоркудай өзгөчө белгилер чагатай жазуусунда ар дайым эле сактала бербегендиктен араб жазуусунан айырмаланган. Буга чагатай жазуусу менен жазылган Молдо Нияздын “Санат дигарасттар” чыгармасынын КР УИА сынын архивинде сакталган төмөнкү кол жазмасы мисал боло алат.

Кол жазмалар фондусу, инв. № 147.

Бул кол жазмада үндүүлөрдү белгилеш үчүн алынган өзгөчө белгилер байкалбайт. Мисалы: *حقیقت* – *һкикт* (*һакикат*); «акыйкат», *مرض* – *мрз* (*мираз*); «мурас», *عقلي* – *акли* (*акылы*) «акылы», *علم* – *алм* (*әлем*) «аалам» ж.б. Мындай учурда тигил же бул сөздүн маанисин сүйлөмдүн маанисине карай кыйынчылык менен аныктоого туура келет. Эгерде үндүүнү билгизген тамгалар жазууда колдонулса, ал сөздү ар кайсы тилдин жана диалектилердин өкүлдөрү ар башкача окуган. Мисалы, *زا ده* деген сөз кыргыз тилинде “*заде*”, афган тилинде “*зада*”, тажик тилинде “*зода*”, өзбек тилинде “*зода*” ж.б. Өзгөчө араб алфавитинин жардамы менен кыргыз диалектилерин көргөзүү мүмкүн болгон эмес, анткени Орто Азиядагы башка түрк тилдерине салыштырмалуу кыргыз диалектилеринде үндүү тыбыштар эки эсе көп (14-16 үндүү) [6, 76-б.]. Ал эми араб алфавитиндеги үнсүз тыбыштардын көпчүлүгү бири-бирине өтө окшош болгондуктан алар чекиттердин саны менен айырмаланган. Эгерде чекит өз ордуна коюлбай калса, анда сөз таптакыр башка маанини берип калат, же сөздүн маанисин түшүнүү өтө кыйынчылыкты жаратат. Ушул сыяктуу көрүнүштөр Молдо Нияздын кол жазмаларынан да байкалды. Анда чекиттердин өз ордуна коюлбай, же биригип, же техникалык каражаттын таасири менен (ксерокөчүрмө ж.б.с.) ашыкча чекиттер кошулуп же жылып кеткен. Үнсүз тамгалардын кээ бирлери алдынкы тамгалар менен кошулуп жазылса, кээ бирөөлөрү өзүнөн кийинки тамгалар ме-

нен кошулуп жазылат. Ошондуктан кайсы тамга өзүнөн алдынкы менен, кайсынысы арткы тамга менен кошулуп жазыларын да так билүү керек. Бул сыяктуу көрүнүш сандарды жазууда да байкалат. Алсак, тамгалар оңдон солго, ал эми сандар солдон оңго карай жазылат. Мисалы: *سانى تەمگىشە رب ۋاغاندا 23 بو لوب* [1, 3-б.] Мындай учурда оңдон солго карай жазып келе жаткан жазууну токтотуп, сан менен солдон оңго карай жазууга туура келет.

Чагатай жазуусунда ташмал, чекит, үтүр сыяктуу жана башка тыныш белгилер байкалбайт. Ошондой эле баш жана кичине тамгаларды ажыратып жазуучу дифференциалдык принциби да колдонулбайт. Чагатай орфографиясындагы мындай баш аламандык кол жазмаларда айрыкча араб-иран (м: *магырып*, *машырык*, *лайлатулкадур*, *марзиңга ж.б.*) тилдеринен кабыл алынган сөздөрдүн тексттерде ташмалданышын, туура окулушун жана сөздөрдүн маанисин түшүнүүгө бир топ кыйынчылыктарды жаратат. Ошондой эле сүйлөмдөрдөгү сөздөрдүн арасында ажырымдар байкалбай, жолдун башынан аягына чейин бириктирилип жазылат. Бул учурда да башка тилден кабыл алынган сөздөрдүн жигин ажыратуу мүмкүн эмес.

Бирок чагатай жазуусунун орфографиялык принциптерине таянып, араб алфавити менен жазылган кол жазма, окууда канчалык кыйынчылык келтирсе да, жана кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүгүн билдире албаган кемчиликтери болгону менен,

чагатай жазуусу өз учурунда коомдук маданиятыбыздын өсүшүнө белгилүү роль ойногон.

Ал эми Молдо Нияз сыяктуу улуу инсандардын жараткан улуу мурастары азыркы күндөгү тилибиздин, адабиятыбыздын, маданиятыбыздын, тарыхыбыздын алгачкы булактары болуп саналат. Андыктан чагатай жазуусу менен жазылган кол жазмаларды окууда келтирилген жогоркудай кыйынчылыктарга карабастан, кыргыз тилинин тарыхый өзгөчөлүктөрүн сактаган кыргыз жазмасынын алгачкы үлгүлөрүнүн түп нускаларын эл арасынан жыйноо, аларды көчүрүп жазуу, аны муундан-муунга өткөрүү, ошондой эле көчүрүлгөн кол жазмаларды улуттук-кенч, улуттук-мүлк катары сактап, бапестөө иштерин тынымсыз жүргүзүү зарыл. Себеби мындай жумуштар XV-XIX кылымдарда кыргыздар колдонгон китептердин репертуарын жана окуган китептердин чегин, өткөн-

дөгү сабаттуу кыргыздардын илимий билимдеринин жана адабий табиттеринин кандай болгондугун аныктоого жана кыргыз тилинин тарыхый жазма эстеликтери текстологиялык багыттагы изилдөөлөрдү жүргүзүүгө баалуу булак болуп бере алат.

Адабияттар:

1. Арабаев И. Жазуу жолунда. - Ф., 1923. - 3-б.
2. Карасаев Х. Камус наама. - Б., 1996, - 6-б.
3. Кол жазмалар фондусу, инв. №147.
4. Плоских В.М., Кудайбергенов С.К. Ранние киргизские письменные документы (Известия АН Киргизской ССР. Общественные науки). - Ф., 1968, №4. - С. 75.
5. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. - М., 1940. - 6-б.
6. Юнусалиев Б.М. Отражение диалектных особенностей в санатах Молдо Нияза / Кыскартылып алынган котормо // Ала-Тоо. - 1989. - №1. - 79-б.